

η Ιστορία συναγτά τη Φιλοσοφία

Τι θα είχε συμβεί εάν...;

«Η κρίση ότι εάν ένα και μόνο ιστορικό γεγονός σε ένα σύμπλεγμα ιστορικών συνθηκών δεν είχε συμβεί ή είχε αλλάξει θα είχε επιφέρει μία... αποκλίνουσα πορεία ιστορικών συμβάντων [είναι καθοριστική] για τον προσδιορισμό της "ιστορικής σημασίας" αυτού του γεγονότος». Max Weber, *Η 'αντικειμενικότητα' στις κοινωνικές επιστήμες και στην κοινωνική πολιτική*.

Θόδωρος Αραμπατζής

ο ρόλος των υποθετικών ερωτημάτων στην Ιστορία

Τι θα είχε συμβεί εάν ο Αρχιδούκας της Αυστρίας Franz Ferdinand είχε επιζήσει από τη δολοφονική απόπειρα εναντίον του – θα είχε ξεσπάσει ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος; Τι θα είχε συμβεί εάν ο Λένιν δεν είχε κατορθώσει να επιστρέψει στη Ρωσία μετά την πτώση του Τσάρου – θα είχε γίνει η Ρωσική Επανάσταση; Τι θα είχε συμβεί εάν οι Αμερικανοί δεν είχαν χρησιμοποιήσει ατομικά όπλα εναντίον της Ιαπωνίας – θα είχαν παραδοθεί οι Ιάπωνες και πότε; Τι θα είχε συμβεί εάν ο Πιζάρο δεν είχε ανακαλύψει την πατάτα στο Περού; Αυτά και άλλα παρεμφερή ερωτήματα εξετάζονται σε δύο πρόσφατες συλλογές με αντικείμενο την υποθετική Ιστορία.¹

Πρόκειται για νοητικά πειράματα στα οποία καλούμαστε να φανταστούμε μία εναλλακτική εξέλιξη (ενός πολέμου, μιας οικονομίας, μιας επιστήμης, κλπ.), υποθέτοντας ότι κάποιο γεγονός του παρελθόντος (μια απόφαση, μια πολιτική, μια ανακάλυψη) δεν είχε συμβεί.

Μεταξύ των συγγραφέων που έχουν συμβάλει στις συλλογές αυτές βρίσκονται και σημαντικοί ιστορικοί, όπως ο Theodore Rabb, ο William H. McNeill και ο Norman Stone. Συνήθως, όμως, η «εικονική» Ιστορία αντιμετωπίζεται με καχυποψία, αν όχι με περιφρόνηση, από πολλούς, ίσως τους περισσότερους, ιστορικούς. Ο E. H. Carr, για παράδειγμα, στο κλασικό βιβλίο του *Τι είναι η Ιστορία*, θεωρεί ότι τα υποθετικά σενάρια αυτού του είδους είναι «λεκτικά παιχνίδια ... [που] δεν έχουν καμία σχέση με την Ιστορία» και ότι αποτελούν «την αγαπημένη παρηγοριά των νικημένων». Ο Eric Hobsbawm, στο βιβλίο του *Για την Ιστορία*, αν και δέχεται ότι «η ιστορία

βρίθει υπόρρητων ή ρητών υποθετικών σεναρίων», φρονεί ότι οι αναλύσεις σχετικά με υποθετικές καταστάσεις «ανήκουν στην πολιτική ή στην ιδεολογία και όχι στην Ιστορία».

Όσοι αμφισβητούν τη νομιμότητα των υποθετικών ερωτημάτων υποστηρίζουν ότι το ζητούμενο στην Ιστορία είναι να εξηγήσουμε τι συνέβη και όχι τι δεν συνέβη ή τι θα είχε συμβεί εάν... Πράγματι, δεν υπάρχει τέλος σε ερωτήματα αυτού του είδους και μπορεί να οδηγήσουν σε πλήρη παράλυση τον ιστορικό. Πιστεύω, όμως, ότι μπορεί να παίξουν έναν σημαντικό ρόλο για την κατανόηση των πραγματικών γεγονότων.

Προτού επιχειρηματολογήσω σε αυτήν την κατεύθυνση, είναι σκόπιμη μια σύντομη αναφορά στη σημασία αυτών των ερωτημάτων για τη φιλοσοφία. Υπάρχει στενή σχέση μεταξύ αυτών των ερωτημάτων και της ανάλυσης κεντρικών φιλοσοφικών εννοιών, όπως είναι, παραδείγματος χάριν, η έννοια της αιτιότητας. Ορισμένοι φιλόσοφοι έχουν υποστηρίξει ότι οι λεγόμενες αντιπραγματικές υποθετικές προτάσεις (counterfactuals) αποτελούν το κλειδί για την κατανόηση της αιτιότητας. Για να γίνει σαφής η σχέση μεταξύ υποθετικών προτάσεων που αντιβαίνουν προς τα γεγονότα και αιτιακών σχέσεων, ας θεωρήσουμε δύο συμβάντα που συνδέονται μεταξύ τους με σχέση αιτιότητας. Παραδείγματος χάριν, το άνοιγμα του διακόπτη είχε ως αποτέλεσμα (προκάλεσε) τον φωτισμό του δωματίου. Είναι σαφές ότι, *ceteris paribus*, αν δεν είχαμε ανοίξει τον διακόπτη το δωμάτιο θα είχε παραμείνει σκοτεινό. Δηλαδή, για δύο συμβάντα A και B που συνδέονται μεταξύ τους με σχέση αιτιότητας εάν δεν είχε συμβεί το A δεν θα είχε συμβεί το B. Με άλλα λόγια, ένας τρόπος για να αποφανθούμε ότι ένα συμβάν A είναι η αιτία ενός συμβάντος B είναι να διερωτηθούμε εάν θα είχε συμβεί το B εάν δεν είχε λάβει χώρα το A.²

Για να επανέλθουμε στο κυρίως θέμα μας, μπορούμε να συμπεράνουμε, βάσει των ανωτέρω, ότι ένας από τους ρόλους των υποθετικών ερωτημάτων στην Ιστορία είναι ο εντοπισμός αιτιακών συνδέσεων μεταξύ ιστορικών γεγονότων. Βεβαίως, στην Ιστορία οι αιτιακές σχέσεις είναι πάρα πολύ σύνθετες και είναι ιδιαίτερα δύσκολο να διαπιστώσουμε την ύπαρξή τους. Ένας λόγος είναι ότι δεν υπάρχει η δυνατότητα εξάλειψης ενός γεγονότος, έτσι ώστε να διαπιστωθούν οι συνέπειές της. Δεν είναι δυνατή, παραδείγματος χάριν, η απαλοιφή της άφιξης του Λένιν στον σιδηροδρομικό σταθμό της Πετρούπολης στις 16 Απριλίου 1917 για να εξετάσουμε τι τροπή θα είχε πάρει η ιστορία της Ρωσίας. Ένα άλλο πρόβλημα είναι ο υπερκαθορισμός των ιστορικών γεγονότων, δηλαδή

η ύπαρξη πολλαπλών αιτίων που τα συνδιαμορφώνουν. Αναπόφευκτα, οι κρίσεις μας σχετικά με τις αιτιακές συνδέσεις μεταξύ ιστορικών γεγονότων είναι ιδιαίτερα επισφαλείς.

Ωστόσο, ακόμη και αν, λόγω αυτών των δυσκολιών, εγκαταλείψουμε την προσπάθεια αναζήτησης αιτιακών μηχανισμών στην Ιστορία, ή ακόμη και αν αμφισβητήσουμε την καταλληλότητα τέτοιου είδους μηχανιστικών αιτιακών σχημάτων, η αποτίμηση της σχετικής σημασίας των παραγόντων που συνδιαμόρφωσαν ένα ιστορικό γεγονός θα εξακολουθεί να αποτελεί κεντρικό πρόβλημα της Ιστορίας. Παραδείγματος χάριν, στην ιστοριογραφία της Σοβιετικής Ένωσης ένα πολυσυζητημένο ερώτημα είναι το εάν τα εγγενή χαρακτηριστικά του σοβιετικού συστήματος, όπως είχαν διαμορφωθεί πριν από τον θάνατο του Λένιν, καθόρισαν τη μετέπειτα πορεία της Σοβιετικής Ένωσης και τελικά οδήγησαν στην παρακμή και στην πτώση της. Όσοι απορρίπτουν αυτήν την ερμηνεία της Σοβιετικής ιστορίας τονίζουν, συνήθως, τις στρεβλώσεις που δημιούργησε το Σταλινικό καθεστώς, υπονοώντας ότι εάν ο Στάλιν δεν είχε πάρει την εξουσία η εξέλιξη της Σοβιετικής Ένωσης θα ήταν εντελώς διαφορετική. Προφανώς, πριν από την πτώση της Σοβιετικής Ένωσης το θέμα αυτό δεν είχε απλώς ακαδημαϊκό ενδιαφέρον. Εάν η κατάσταση στη Σοβιετική Ένωση ήταν αποτέλεσμα συγκυριακών παραγόντων, τότε θα μπορούσε να είχε αποφευχθεί και επιπλέον θα μπορούσε να αλλάξει με τις κατάλληλες διορθωτικές παρεμβάσεις. Ένα άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η αποτίμηση του ρόλου των σιδηροδρομών στην οικονομική ανάπτυξη των Η.Π.Α. Το 1964 ο R. W. Fogel υποστήριξε ότι εάν δεν είχε δημιουργηθεί σιδηροδρομικό δίκτυο στις Η.Π.Α. κατά τον 19ο αιώνα η αμερικανική οικονομία δεν θα είχε επηρεαστεί σε σημαντικό βαθμό. Για το έργο του αυτό μάλιστα βραβεύθηκε με το βραβείο Νόμπελ Οικονομικών.

Μία άλλη πτυχή της σημασίας των υποθετικών ερωτημάτων αφορά την απόδοση ευθυνών, ηθικής ή άλλης φύσεως, στα δρώντα

υποκείμενα της Ιστορίας. Στην αξιολόγηση των αποφάσεων που έλαβαν οι πρωταγωνιστές ενός επεισοδίου υπεισέρχονται υποθετικά ερωτήματα σαν αυτά που μας απασχολούν. Τι θα συνέβαινε, παραδείγματος χάριν, εάν ο πρόεδρος των Η.Π.Α. Τρούμαν δεν είχε πάρει την απόφαση να ριφθούν ατομικές βόμβες στη Χιροσίμα και στο Ναγκασάκι; Οι υποστηρικτές του Τρούμαν θεωρούν ότι *εάν δεν είχαν χρησιμοποιηθεί* ατομικά όπλα ο πόλεμος *θα είχε τελειώσει* πολύ αργότερα και *θα είχε* πολύ περισσότερα θύματα. Οι επικριτές του Τρούμαν και των Η.Π.Α., αντίθετα, υποστηρίζουν ότι η Ιαπωνία ήταν στα πρόθυρα παράδοσης και *θα είχε συνθηκολογήσει* ούτως ή άλλως. Ανεξάρτητα από το ποιοι έχουν δίκιο, είναι σαφές ότι η αποτίμηση της απόφασης για τη χρήση ατομικών όπλων είναι αλληλένδετη με τη διερεύνηση υποθετικών σεναρίων αυτού του είδους.

Τέλος, οι ιστορικοί είναι υποχρεωμένοι να εξετάσουν υποθετικά ερωτήματα και να αξιολογήσουν εναλλακτικά σενάρια, στον βαθμό που πρόκειται για ερωτήματα τα οποία είχαν τεθεί από τα ίδια τα ιστορικά υποκείμενα στην προσπάθειά τους να αντεπεξέλθουν στις καταστάσεις που αντιμετώπιζαν. Οι «πρωταγωνιστές» της Ιστορίας, εν αντιθέσει με τους μεταγενέστερους ιστορικούς, δεν γνωρίζουν την έκβαση των καταστάσεων που βιώνουν και είναι υποχρεωμένοι να δράσουν εκτιμώντας τις *πιθανές επιπτώσεις* των αποφάσεών τους. Για παράδειγμα, η απόφαση για τη ρίψη της ατομικής βόμβας ελήφθη μόνον αφού είχαν εξεταστεί διάφορα υποθετικά σενάρια σχετικά με τις μελλοντικές επιπτώσεις αυτής της απόφασης. Ο ίδιος ο Carr, στο *Τι είναι η Ιστορία*, αναγνωρίζει ότι οι ιστορικοί «συνήθως εξετάζουν τις *εναλλακτικές επιλογές* που ήταν στη διάθεση των δρώντων υποκειμένων της Ιστορίας, *υποθέτοντας ότι οι επιλογές ήταν ανοικτές*». (Η υπογράμμιση δική μου).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ R. Cowley (ed.), *More What If? Eminent Historians Imagine What Might Have Been* (London: Pan Macmillan, 2003).
A. Roberts (ed.), *What Might Have Been: Imaginary History from Twelve Leading Historians* (London: Weidenfeld & Nicholson, 2004).

² Σε πρόσφατες φιλοσοφικές έρευνες για την αιτιότητα έχει αμφισβητηθεί ότι η ύπαρξη μίας αντιπραγματικής εξάρτησης μεταξύ δύο συμβάντων αποτελεί ικανή και αναγκαία συνθήκη για την ύπαρξη αιτιακής σχέσης μεταξύ τους. Για μια λεπτομερή ανάλυση του θέματος, βλ. S. Psillos, *Causality and Explanation*, Acumen, 2002.

